

anekdote over de Spaanse koning van Nederlandse afkomst Karel v. De Spanjaarden klaagden er bij hem over dat hij altijd 'Duitsen' (Nederlanders) aan het hof had, en vroegen hem hen weg te sturen. Hij ontbood toen de Nederlanders en Spanjaarden tezamen en zei dat hij het verzoek inwilligde. Hij richtte zich vervolgens tot de Nederlanders: 'Komt, volgt mij, want ik ben ook een Duits. Wij moeten altemaal het hof uit.' De Spanjaarden knielden en vroegen vergiffenis.

Spanjaarden golden als overdreven statig en stijf. Een edelman die door Spanje reisde, vroeg een boer die aan het ploegen was hoe laat het was. De Spanjaard ging naar zijn boerderij, pakte rapier, ponjaard en mantel en 'met een graviteit weerkomende' zei hij dat het omtrent zes uren was (783). Een hongerige don kwam bij een herberg vragen of er nog wat te eten was. De waard zei dat er alleen nog een hoentje was. Dat volstaat, zei de don. De waard vroeg vervolgens de naam van de don. Die antwoordde: 'Don Fernando Diego Joan Baptista de Saragossa,' waarop de waard zei dat hij de don alleen nog wel had kunnen bedienen, maar dat voor zo'n groot gezelschap zijn keuken te klein was (675).

Joden zijn de oudste slachtoffers van etnische humor in vrijwel heel Europa.⁸⁰ Het valt des te meer op dat over joden bij Van Overbeke slechts een paar grappen te vinden zijn. Een mop betreft een jood die op weg is naar Frankfurt, de befaamde marktplaats. De jood leent, 'heet op woeker', geld aan iemand in zijn gezelschap. De clou is dat hij diens onderpand, een zware mantel, tot in de stad moet dragen 'op zijn diefse schoffen' (369). Nog een voorbeeld is een mop over de Duitse keizer Maximiliaan I, die na zijn inhuldiging van de joodse gemeenschap een mand met gouden eieren cadeau kreeg. Prompt liet hij alle joden gevangen nemen. Gevraagd waarom, zei hij: 'De hoenders waarvan zulke schone eieren komen, moet men niet in 't wild laten lopen, maar wel bewaren.' Het is geen toeval dat deze moppen in het Duitse rijk zijn gesitueerd. Daar bloeide de antisemitische humor.⁸¹ Zijn moppen heeft Van Overbeke ongetwijfeld daar gevonden. Joden hebben overigens niet altijd de rol van slachtoffer. Een jezuïet vraagt een joodse vrouw met hem naar bed te gaan, maar zij zegt: 'Och, mijnheer, varkensvlees is mij verboden' (956). Deze grap, overgenomen uit de populaire Duitse kluchtbundel van Joannus Petrus de Memel uit 1656, is meer anti-paaps dan anti-joods.

Er zijn slechts twee grappen over joden in een Hollandse omgeving geplaatst, waaronder die over een jodin die bij de Haagse Vijverberg een afspraakje heeft met haar 'pol' (minnaar), maar door haar man betrap wordt (103). De geringe betekenis van anti-joodse humor in de *Anecdota* wil niet zeggen dat er geen Nederlandse traditie op dit punt bestond. In een kluchtboek lezen we bijvoorbeeld dat joden hier werden uitgescholden voor 'spek'.⁸² In middeleeuwse Nederlandse exemplen worden joden eveneens regelmatig bespot.⁸³ Hollandse schilders beeldden joden met vreemde grimassen af in het geliefde thema van de bespotting van Christus. Maar deze traditie werd nauwelijks gevoed door daadwerkelijk contact. In de zeventiende eeuw was er enige immigratie vanuit Spanje en Portugal, maar rond 1620 woonden er in Amsterdam slechts duizend joden. In Van Overbeks tijd waren dat er hoogstens drie of vier keer zoveel. Zij vormden een hechte groep, die zich ook in de economie een eigen plaats verwierf, vooral dank zij de handel in suiker en tabak. Hoewel joden in Holland aan allerlei beperkende overheidsmaatregelen onderhevig waren, bestond er hier voor hen een relatief grote vrijheid. Er was in Holland in de zeventiende eeuw wel een groeiende markt voor antisemitische geschriften, maar in de *Anecdota* is er weinig van terug te vinden.⁸⁴ Ook in kluchtboeken vinden we slechts af en toe een mop over joden.⁸⁵ Evenmin figureren ze prominent in toneelkluchten.

Een kenmerk van etnische humor is tegenwoordig dat deze ook in de vorm van zelfspot voorkomt. Het voorbeeld bij uitstek is joodse zelfspot. Nu valt het op dat noch in de *Anecdota*, noch in gedrukte kluchtboeken 'joodse humor' voorkomt. Een humoristische reputatie hadden joden nog niet. Die ontstond op zijn vroegst in de achttiende eeuw. Toen gingen voor het eerst Nederlandse komieken op het toneel een joods accent nadoen.⁸⁶ Dit hangt samen met het op gang komen van een nieuwe stroom joodse immigranten, nu uit Oost-Europa. Hun taal en cultuur verschilden sterk van die van de Portugese joden, en het is geen toeval dat zij de woorden witz en gein in de Nederlandse taal introduceerden.

De Hollander zelf is volstrekt afwezig in de etnische humor uit de *Anecdota*. Er was geen Hollandse zelfspot. De enige afkeurende uitspraak van een buitenlander over Holland is de opmerking van Estavan de Ga-

marra y Contreras, Spaans gezant in Den Haag van 1655 tot 1671, die men door Amsterdam rondleidde. Hij zei, toen hij het water van de grachten rook: 't Is een schone bruid, maar 't is jammer dat ze zulk een stinkende adem heeft.' Toch circuleerden er in het buitenland heel wat moppen over Hollanders, die ook prominent figuren in bijvoorbeeld Engelse toneelstukken. De Hollandse boersheid, inheligheid en zuimigheid werden graag belachelijk gemaakt, evenals hun domheid, hun grove voedsel, hun rare taal, het feit dat mannen zich er op de kop lieten zitten door hun echtgenoten en, niet te vergeten, de reinheidsmanie van de vrouwen. Buitenlanders schreven over dit alles in reisjournalen met een mengsel van verbazing en spot. Bij nadere beschouwing vertoont het beeld van de Hollander in het buitenland heel wat overeenkomsten met dat van de Schot in Engeland, of, nog frappanter, met het toenmalige beeld van de Duitser zoals dat in Van Overbokes *Anecdota* naar voren komt.

Hemel en hel

Priesters, predikanten, heiligen, bijbelse personen, ja zelfs Christus figuren in Van Overbokes moppen. Dat lijkt verwonderlijk voor iemand die stamt uit een vanwege het geloof gevluchte familie en die de psalmen in het Nederlands had vertaald. Op het eerste gezicht valt dit moeilijk te rijmen, maar tussen humor en geloof bestaan in feite hechte banden. Lachen heeft een plaats in vele godsdiensten. Rituele clowns vervullen bij indianen een religieuze functie. In oosterse godsdiensten zijn het meer hemelse glimlachen, die kenmerkend zijn voor degenen die in contact treden met het bovennatuurlijke. Beelden van boeddhistische goden tonen veelal een blijde trek om de mond als blijk van hun innerlijke harmonie. In andere godsdiensten wordt een extase opgewekt die gepaard kan gaan met verlies van lichamelijke controle en die zich onder meer uit in lachen. In de klassieke oudheid was dit een kenmerk van de Bacchuscultus. In de kring van Van Overbekte wist men daar alles van, al was het maar door de lofzang *Bacchus en Christus* die huisvriend Daniel Heinsius had gepubliceerd:

Wat kan men beter doen des avonts voor de Vasten

Als dat men Bacchus prijst in 't midden van zijn gasten.

Deze koppeling van een heidense god aan een feest op de christelijke kalender moet natuurlijk als grap worden opgevat. Maar serieus was Heinsius in de wijze waarop hij Bacchus, de wijn, als inspirator van de dichter schetst. Dat hij daar zelf graag inspiratie zocht, bleek al uit enkele van Van Overbokes anekdoten.

De betrekking tussen christendom en humor was van oudsher problematisch. In de bijbel wordt heel wat afgelachen. De verschillende vormen van bijbels lachen kunnen elk weer op verscheidene manieren worden geïnterpreteerd.⁸⁷ Die ambivalentie bleef bestaan, al overwoog de afkeuring. Vanaf de kerkvaders uit de Romeinse Oudheid tot de predikanten uit Van Overbokes tijd werd vooral het ongebonden lachen ten scherpste afgekeurd. Lachen werd in kloosterregels verboden, want niets verstoorde meer de voorgeschreven stilte en rust.

Desondanks maakten predikers in de Middeleeuwen gebruik van humoristische wendingen om hun gehoor voor zich te winnen. Ze lardeerden hun preken met 'exempla', vaak komische verhalen. En hoewel Christus, naar men meende, op aarde nooit gelachen had, verscheen hij aan de heilige Catharina van Siena wel degelijk lachend.⁸⁸ Maar dat was dan ook een hemelse lach. Zo kon men alle kanten op.

In Van Overbokes tijd hekelden theologen het lachen steeds sterker. En zeker als er om bijbel en geloof werd gelachen. De predikant Jacobus Hondius veroordeelde mensen 'die in de Heilige Schrifture in boertij en gekkerij al lachende ophalen en bijbrengen ende van enige schriftuur-plaatsen kwinkslagen maken, hetwelk bijgevoelg zoveel is als gekken en spotten met God zelve'. De wetenschap dat lachen wel een plaats had in niet-christelijke religies, maakte het des te verwerpelijker. Hondius legde zijn lezers uit dat de komedie afstamde van het 'afgodische brasmaal' van de oude Grieken, en dat toneelbezoekers zonder het te weten lachen om 'heidense drek-goden'.⁸⁹

Wellicht leefden er nog meer prechristelijke elementen in het lachen door dan Hondius besefte. Lachen kan van oudsher angsten bezweren; in feite is die functie nog steeds onderdeel van de psychologie van de humor, bijvoorbeeld bij Freud. De lach kan een magische functie hebben. Dergelijke opvattingen leefden in de Middeleeuwen voort als bij-

geloof. De amuletten van pelgrims hadden bijvoorbeeld naast een religieuze ook een komische en seksuele lading. Het houtsnijwerk van koorbanken in kerken had komische voorstellingen vooral op de steuntjes waar de monniken en kanunniken hun achterste tegen lieten leunen, de miserikordes. Hofnarren dienden niet alleen als amusement maar ook als mascotte en gaven bescherming tegen duistere machten en het 'boze oog'.⁹⁰ Anderzijds werd de gemene, holle lach gezien als een kenmerk van duivels en heksen. Door om ze te lachen werden heksen en duivels met hun eigen wapenen bestreden.

Van Overbeke greep in zijn *Anecdota* terug op een lange traditie van grappen over priesters, abten, nonnen en begijnen. Zelfs binnen de Kerk circuleerden zulke grappen, die later terechtwamen in kluchtboeken. Van de 272 facetiae van Poggio bijvoorbeeld betroffen er 53 kerkelijke functionarissen van allerlei slag. Van Overbeke heeft hierbij al dan niet rechtstreeks geput uit oudere kluchtboeken. Bij hem zijn tal van personages te vinden die ook in (toneel)kluchten te vinden zijn, zoals de 'gierige paap' (priester) (927), de dronken paap die tijdens de mis in slaap valt (696), en de abt die bij een begintje kruipt (556).

De biecht leverde van oudsher komische situaties op, zoals de 'oude paap' die gaat huilen wanneer een man al zijn erotische escapades opbiecht. De man verliest de hoop op absolutie en wil al vertrekken, maar de priester houdt hem tegen: uw zonden zullen u vergeven worden; ik huil alleen omdat ik, toen ik jong was, er heel wat van kon, maar er nu niets meer van terechtbreng (921). Veel van deze grappen spelen in Duitsland en staan in Plat-Duits genoteerd, zoals die over een paap die een kind heeft verwekt (864) en over de paap die wegkruipt op zolder als de man van de vrouw met wie hij vrijt, plotseling arriveert (544).

Kerkgangers komen er niet beter van af, zoals Stoffel die zich naar de kerk begaf om een misje te knappen, maar eerst langs de kroeg ging. Hij miste de mis, maar zijn devotie was er niet minder om: hij piste zittend op zijn knieën (782). Typisch is ook de volgende grap. Als een maagd trouwde, werd er een mis opgedragen aan de Heilige Maagd, maar als het een weduwe was of een 'beslapen dochter' aan de heilige Anna. Toen een zekere Laurens wilde trouwen, vroeg de priester aan wie men de mis zou opdragen. Het antwoord luidde: Aan Maria, maar

laar er zo wat van St. Anna onder lopen' (1384). De referentie aan Anna, de bekeerde zondares, komt ook voor in kluchtboeken.

Veel grappen betreffen bijbelse personen en katholieke heiligen. Verschillende pausen treffen we aan in anekdotes, onder wie de Nederlandse paus Adrianus. Gevraagd welke straf hij zijn vijand wensen zou, antwoordde hij: 'Dat hij paus mochte worden.' De moppen over deze kerkvorsten wijken niet af van die over wereldlijke vorsten. Typisch voor Van Overbeke is dat hij ook grappen opnam over met name genoemde priesters, bijvoorbeeld een over een preek van pater Kuijper in Maastricht in 1673.

Humor gericht tegen de clerus bestond al lang. In wezen waren deze grappen vrij onschuldig. Ze betroffen nooit de fundamenten van het geloof, maar slechts de tekortkomingen van de Kerk als institutie en, meer nog, van haar functionarissen. Meestal zijn het de gebruikelijke menselijke gebreken die op de korrel worden genomen. In de zestiende eeuw kreeg dergelijke humor echter een nieuwe dimensie. De Reformatie gaf dezelfde grapjes plotseling een revolutionaire lading. Van meet af aan werd de hervormde kritiek op de katholieke Kerk en leer in komische vormen gegoten. De traditionele antiklerikale humor werd daardoor een stuk gevaarlijker. In 1557 kwam er daarom in de Nederlanden een verbod op 'kammerspelen, batementen, liedekens, komediën, refrijnen, balladen enz.', vooral bedoeld om bespotting van de geestelijkheid tegen te gaan.⁹¹ Er is bij Van Overbeke een grap over een eenogige man die in herbergen boven op een vat de paap nadoet, en zo zal het ook in werkelijkheid meer dan eens zijn toegegaan (714). Om zulke humor konden zelfs gereformeerde predikanten een beetje lachen, en Voetius bracht enige waardering op voor antikatholieke satires.⁹²

Individueel was de keuze voor het hervormde of katholieke geloof in deze overgangstijd vaak niet eenvoudig. Mensen wisselden dikwijls van kerkelijke gezindte. Zoals een predikant het uitdrukte: men koos voor een geloof 'onder beneficite van inventaris', dus naarmate het meer voordelen bood, zowel geestelijk als materieel. Dat laatste was belangrijk in een tijd waarin de Kerk verantwoordelijk was voor de zorg voor armen, zieken en bejaarden. Wanneer iemand van geloof veranderde, kon dat ruime stof bieden voor grappen. Over een voormalige monnik, die mensen meed die hem vroeger met kap gezien hadden, zei men:

‘Hij schaamt zich niet uit het klooster weggelopen te zijn, maar er ooit ingekomen te zijn’ (1617).

Verscheidene grappen betreffen discussies tussen aanhangers van beide geloven. Een daarvan is gesitueerd in de Delftse trekschuit (2161), een logische plaats, want hier raakten lieden van allerlei slag en geloof met elkaar in gesprek. Geen wonder dat veel pamfletten over religieuze zaken in de vorm van een ‘schuitempraatje’ werden gegoten. In de Republiek leefden verschillende geloven rustig naast elkaar, maar frictie was altijd aanwezig. Een katholieke vrouw werd op bedevaart achter-nagelopen door de hond van haar doopsgezinde buren: ‘t is goed te zien dat gij katholiek in uw hart zijt’, meende ze (1857). De verschillen in geloof, en vooral het gebrek aan kennis van wederzijdse standpunten kon een komisch effect hebben. Na het sluiten van de vrede zou een dorpskerk worden overgenomen door de geuzen. ‘s Ochtends preekte de priester voor het laatst, ‘s middags de predikant voor het eerst. De priester zei dat als hij niet de ware leer had gepreekt, de duivel hem aan duizend stukken mocht scheuren, en hij voegde eraan toe: ‘Ik wed dat die geuzenpredikant het hart niet hebben zal van mij ’tzelfde na te zeggen’ (808). Dit kennelijk zonder te beseffen dat een calvinist zo’n gelofte niet eens zou mogen doen.

Een ander voorbeeld van zulk wederzijds onbegrip geeft de volgende mop. Een predikant komt in een kaaswinkel van een katholiek. Hij mag van drie of vier kazen proeven, maar als hij zijn hoed afzet, schrikt de winkelier en zegt: ‘Zet uw hoed vrij weer op, meent gij met mijn kaas uw maaltijd te doen?’ De katholieke winkelier vreesde dat de predikant aanstalten maakte om te bidden voor het eten, wat een protestantse gewoonte was (781).⁹³

Natuurlijk was binnen de hervormde Kerk ook niet alles koek en ei. Als lutheraan kon Van Overbeke daar makkelijk grappen over maken, zoals de volgende laat zien. Op de synode van Dordrecht werden regels opgesteld, de ‘canons’, die niet alleen ondertekend moesten worden door predikanten en schoolmeesters, maar ook door organisten. Een weigerde omdat zijn kunst, naar hij zei, niet met deze of geen leer overeenstemde en omdat hij in de kerk wel speelde maar niet preekte. Toen dat excuus niet geaccepteerd werd, zei hij: Zet u de canons dan maar op noten, dan speel ik ze wel op het kerkorgel (1546).

Er worden in de *Anecdota* ruim twintig predikanten bij naam ge-

noemd. Een van hen onder pseudoniem en slechts aangeduid als ‘van groot aanzien, maar een gut in zijn hart’ (443). De overigen komen er doorgaans minder slecht af, zoals de Noordwijkse predikant Johannes Agricola (1583-na 1655), maar dat betreft dan ook slechts een grapje over zijn naam, die boer betekent. In andere, niet aan personen gebonden grappen wordt van de hervormde predikanten een minder gunstig beeld geschetst. Hun opleiding schoot aanvankelijk vaak tekort. Illustratief is de volgende grap. Een arme Waalse vrouw had haar zoon in een kousenwinkel gezet, maar hij was zo bot tegen de klanten dat ze hem er weg had gehaald. Nu was er maar een predikant van gemaakt (421). De niet met name genoemde predikant van Scheveningen was niet bepaald geleerd en wilde het voor de boeren ‘na de oude sleur afhakken’, al wist hij zich er, toen er een kennis van Van Overbeke onder zijn gehoor bevond, goed uit te redden (811).

In een dorp buiten Hoorn stond een predikant die veel dronk en een ‘schandaleus leven’ leidde. Men wilde hem afzetten, waarop hij zei dat hij wel naar een andere post wilde gaan, maar dat alleen kon doen met een verklaring dat hij een goede predikant was. Het gevraagde attest werd door de kerkenraad afgegeven, maar vertrekken wilde de predikant niet meer. Toen men daarop aandrong, wapperde hij met het attest dat hij had gekregen (1463). Een andere predikant werd wel afgezet. Hij zwoer dat die maatregel wel honderd mensen de kop zou kosten. Om uitleg gevraagd, zei hij dat hij nu dokter werd, maar dat het ten minste honderd patiënten de hals zou kosten ‘eer hij de kunst fix hadde’ (467). Er liepen in Van Overbeks tijd nog predikanten rond die bepaald niet voldeden aan het ideaalbeeld van Voetius en de zijnen. Petrus Franciscus constateerde tot zijn ongenoegen dat sommigen van zijn confraters op de kansel wel eens grappen of geestigheden debiteerden.⁹⁴

Al waren ze niet altijd even ontwikkeld, retorische trucs kenden de Hollandse predikanten genoeg. In verschillende moppen komt een ‘pekelpredikatie’ voor (2344). Een predikant gaf bij een donderpreek zelfs ‘een knipje op zijn vinger en fluitje toe’ (775). De predikant Asmus voer vanaf de kansel uit tegen de onkuishheid. Hij beweerde dat er precies tegenover hem een overspeelster zat, en zei: ‘Ik zal haar dat apostil-boek zo op haar tronie gooien.’ Hij maakte daartoe aanstalten en zag iedereen bukken. ‘Ho, ho, ik meende dat er maar één was, ik zie daar is er een gans regiment.’ Andere predikanten moesten het van hun statige

uiterlijk hebben, zoals de 'dominee met een baard in folio', van wie een vrouw zei: Zo'n mooie baard wilde ik wel hebben aan mijn buik, want mijn man pluist zo gaarne (644).

Enkele favoriete thema's uit de preken komen eveneens ter sprake. Een predikant die 'mchtig het dansen beschrobde' en zei 'dat men zulke draaien en kromme sprongen maakte dat de rokken van de juffers dikwijls zo opvlogen dat men al zag wat zij hadden'. Deze volging van Voetius vond dat er speciale inspecteurs moesten komen. Inderdaad, luidt Van Overbekes ironische commentaar, goed 'inzicht' is hier prijszwaardig (693).

Hollandse predikanten hadden de neiging zich te bemoeien met de politiek. Johannes Goethals (1611-1673) had zich in een preek tegen de overheid gekeerd, en kreeg daarvoor op zijn kop van de commies François Meerman, toen ze elkaar op de trekschuit naar Delft ontmoetten. Volgens Meerman moest een predikant zich gedragen als een 'ziektrooster' op zee: 'Bid dan als er groot onweer is, maar zolang als het wel gaat, houd uw bakhuis toe'. Er is ook een grap over een Rotterdamse predikant die zich tegen de magistraat keerde (1987, 134).

Het kerkvolk was niet veel beter dan de voorgangers, zo blijkt uit de volgende grap. Een predikant was op zondagmiddag in plaats van te preken met de boeren gaan schermen op het kerkhof. Een heer die voorbij reed, sprak de predikant bestraffend toe. Hij reageerde met te zeggen dat hij lang had geprobeerd de boeren de 'rechte, zuivere leer' bij te brengen, maar tevergeefs: nu probeerde hij het maar eens of het met slaan wilde lukken (2387).

Ook is er een grap over een man die veertig jaar niet in de kerk was geweest. Inmiddels was de gewoonte om met een zakje geld op te halen ingeburgerd. Hij dacht echter dat men er geld uit moest nemen, en zei: Dank u, ik heb het niet nodig (2146). Maar van overdreven trouwe kerkangers wilde Van Overbeke ook weinig weten, zo'n kerkanger noemde hij een 'pilaarbijter' (2011).

De doopsgezinden worden enkele malen op de korrel genomen. Iemand vroeg aan een menist of hij hem honderd gulden kon lenen. Hij kwam de volgende dag, en de doopsgezinde had honderd gulden onder een zilveren beker gelegd. Hij zei: 'Ik kan u het geld alleen geven door deze beker te verzetten [verkoppen]'. Als u dat wilt, zegt u het maar.' Dat wilde de man niet en zo was de 'slimme trek' van de menist ge-

slaagd (218). Doopsgezinden mochten geen onwaarheid spreken en wisten zich daar altijd op dergelijke manieren aan te onttrekken. Ook in toneelstukken en op schilderijen moesten doopsgezinden het regelmatig ontgelden. Jan Steen schilderde in een vrolijk gezelschap een quaker, die evenzeer herkenbaar was aan zijn eenvoudige, grijze kleding en merkwaaardige hoed, maar naar wiens vermaningen niet wordt geluisterd.

Moppen over predikanten en het hervormde geloof zijn niet of nauwelijks te vinden in gedrukte bundels. Daarop bestond kennelijk een taboe. Het maken van grappen op godsdienstig terrein werd door schrijvers van etiquetteboeken veroordeeld. Deze moppen circuleerden alleen in het mondelinge circuit. En dat in meer liberale kringen, want niet iedereen was van deze vorm van humor gediend. Het strenge protestantisme van de Hollanders was overigens elders in Europa doelwit van grappen. Behalve hun vaak bespottende zuinigheid hebben Schotten en Hollanders ook hun calvinisme gemeen.⁹⁵ Het valt op dat Van Overbekes eigen geloofsgenoten, de lutheranen, nauwelijks door hem genoemd worden. In dit opzicht kan Van Overbekes religieuze humor gelijk worden gesteld met zijn etnische humor. Als puntje bij paaltje komt, zijn altijd de anderen lachwekkend.

Dissidentie ideeën bestonden er genoeg in Holland. In de wereld van de bohème, waar Van Overbeke contacten mee had, zo hij er niet zelf toe behoorde, leefden die volop. De toneelspeler, kroeghouder en kluchtboekschrijver Jan Zoet ontloopte zich uiteindelijk als een millenaar, die hoopte – of vreesde – dat de jongste dag nabij was. De schilder Torrentius, met wie de familie Van Overbeke op zijn minst indirecte banden had, werd er daarentegen van beschuldigd volstrekt ongelovig te zijn. Hij zou verkondigd hebben dat de bijbel door een oude monnik uit zijn duim was gezogen. Als marxist avant-la-lettre bekeerde hij dat godsdienst alleen diende om het gewone volk zoet te houden. En als een moderne existentialist meende hij dat mensen op aarde zowel hun eigen hemel als hun eigen hel scheppen. Hij werd gearresteerd, gemarteld en uiteindelijk het land uitgezet.

In Holland bestond geloofsvrijheid, maar dat betekende niet dat men al te dissidente ideeën kon verspreiden. Ook hield dit in dat er grenzen waren aan de grappen die over het geloof en de Kerk konden worden

gemaakt. De meeste van Van Overbeke's moppen zijn vrij onschuldig. Des te opmerkelijker is het dat er ook een paar zijn, waarin de fundamenteën van het christelijk geloof wel degelijk worden aangetast. De eerste heeft een autobiografisch karakter. Het betreft een gesprek tussen Van Overbeke en Borrit Janssen Smit, de drukker van zijn lutherse psalmberijming. De laatste was sterk gekant tegen de leer van de erfzonden. Hij zei: Wij zondigen zelf al genoeg, we hoeven geen zonden te erven. Had men geweten dat men ook van Adam zonden zou erven, dan had men de sleutel op de kust gelegd. Dat laatste was in Holland het ritueel wanneer de erfgenamen een erfenis weigerden. Ook een andere mop betreft de erfzonde: Adam gaf de schuld aan Eva, en Eva aan de slang. Dat was toen nog een jong, klein slangetje, maar toen hij oud was geworden 'en stout van bek' ging hij zitten in de synode van Dordrecht en zei ronduit: 'God, Gij zei zelf de auteur [bedenker] van de zonden' (1454). Er zijn meer moppen over de Dordtse synode, waar men 'wijze lui de kop afbruit ende de gekken op 't kussen zet' (1455).

Het is duidelijk dat Aernout van Overbeke zich keerde tegen een dogmatische geloofsopvatting. Dat blijkt uit de houding die uit de meeste moppen in de *Anekdota* spreekt. Dogmatisme en humor zijn nu eenmaal onverenigbaar. De tolerantie die Van Overbeke kenmerkte, en die typerend was voor het geestelijk klimaat in zijn omgeving, heeft in hoge mate bijgedragen tot de bloei van de Nederlandse humor in zijn tijd.

V

Besluit: We moeten weer lachen

In de Gouden Eeuw had de Nederlandse vrolijkheid een reputatie tot over de grens. Komische genres als het kluchtboek waren populairder dan ooit. In de schilderkunst was er eveneens een sterk komisch element. Van het alledaagse lachen valt soms een glimp op te vangen in dagboeken. Dat kunnen we ook via de moppencollecties die in handschrift werden aangelegd. Het uitvoerigst zijn de *Anekdota* van Aernout van Overbeke, met ruim tweeduizend moppen en anekdoten.

De Nederlandse humor veranderde in de loop van de zeventiende eeuw van karakter. Dat laat zich aflezen uit veranderingen in terminologie. Woorden als boert en gabberij verdwenen. Daarvoor in plaats kwamen nieuwe woorden. Mop is een vrij recent woord en staat voor een modern genre, dat van de korte dialoog, die snel naar de pointe toe werkt. Toch is die term al op veel grappen bij Van Overbeke toegepast. De humor uit de Middeleeuwen werd getypeerd door periodieke uitbarstingen van vrolijkheid. Lachen werd geassocieerd met grote feesten, die veelal gebonden waren aan de religieuze kalender, zoals Vastavond, Driekoningen en Sinterklaas. Daarvoor in de plaats kwam meer persoonlijke humor, die te pas kwam in geciviliseerde conversaties tijdens maaltijden of andere bijeenkomsten. Er groeide een onderscheid tussen de humor van de elite en die van het volk, dat al in Van Overbeke's tijd waarneembaar was. Maar kluchtboeken werden aanvankelijk onder alle lagen van de bevolking gewaardeerd; pas veel later werden ze alleen nog herdrukt als 'volksboekjes'.

De grenzen die aan het lachen werden gesteld, veranderden eveneens. Theologen, vooral dogmatische calvinisten, verwierpen het onmatig lachen. In etiquetteboeken werd men tot steeds grotere voorzichtigheid gemaand. Vooral humor ten koste van anderen werd bestreden, het honend lachen. Dat was agressieve humor, waarmee men

slechts zichzelf verhief. Er werd onderscheid gemaakt tussen eerlijke en oneerlijke humor. Oneerlijke humor miste maat en ging over onderwerpen waarmee niet geschermt mocht worden, zoals religie of hooggeplaatste personen. Beroepskomieken werden beschouwd als oneerlijke lieden, die door beschaafde mensen gemedend dienden te worden, laat staan nagedaan.

Uit enkele dagboeken blijkt dat de voorgeschreven regels in het midden van de zeventiende eeuw nauwelijks in de praktijk werden nageleefd. Dat blijkt ook uit de *Anecdota* van Van Overbeke, bijvoorbeeld in zijn zelfspot, want hij figureert meer dan eens in zijn eigen moppen. Datzelfde geldt voor Jan Steen, die zichzelf dikwijls als komisch persoonage op zijn eigen schilderijen afbeeldde. Zoiets werd in etiquetteboeken afgewezen. De weinig succesvolle advocaat Van Overbeke had een grote reputatie als lolbroek en hij deed zich graag voor als een soort bohémien. In de Republiek bestonden al in de zeventiende eeuw alternatieve kringen waarin de burgerlijke waarden werden afgewezen en belachelijk gemaakt. Humor bloeide in dit milieu. De *Anecdota* zijn enerzijds een afspiegeling van de humor die mondeling circuleerde, anderzijds zijn ze gebaseerd op schriftelijke tradities die teruggaan tot de Middeleeuwen of zelfs de Oudheid. De *Anecdota* vormen een merkwaardig mengsel van oud en nieuw. Wel werd originaliteit in Van Overbeke's tijd steeds hoger gewaardeerd, zoals blijkt uit de inleidingen van gedrukte kluchtboeken.

Humor had in de Middeleeuwen vaak een agressief karakter, maar kreeg in de Republiek een meer moderne sociale functie ter versoepeling van de omgang en het wegnemen van spanningen. Vooral de humor onder advocaten, waarvan veel voorbeelden in de *Anecdota* te vinden zijn, kan als zodanig worden getypeerd. Advocaten hadden een sterk groepsbewustzijn en hun humor was deel van hun identiteit. Hun 'joking relationships' versterkten de onderlinge band en schiepen afstand tot de buitenwereld. Bovendien werd humor in de Republiek steeds meer gezien als een individuele verworvenheid. Jacob Burckhardt heeft de bloei van de humor in de Italiaanse Renaissance verbonden met een opkomend individualiteitsbesef. Die ontwikkeling werd in Nederland in de zeventiende eeuw voortgezet. De middeleeuwse humor was gebonden aan vaste tijden en plaatsen, ritueel van aard en dwingend – niemand kon zich eraan onttrekken. Later be-

stonden er, zo blijkt uit de *Anecdota*, tal van soorten van humor, waarbij sommige mensen zich onderscheidden door een bijzondere aanleg, zoals Van Overbeke zelf en enkele van zijn vrienden, zoals Jan Spronsen.

Van Overbekes humor is dikwijls een spel met hiërarchieën die op hun kop worden gezet, de omgekeerde wereld, zoals bij carnaval. Dat is een traditioneel humoristisch mechanisme. Zijn moppen gaan over thema's als de verhouding tussen man en vrouw, ouder en kind, dokter en patiënt, Nederlanders en buitenlanders. Ook de in toneelkluchten populaire – maar hier niet afzonderlijk besproken – duo's meester-knecht en burger-boer komen vaak bij Van Overbeke voor. Terugkerende tegenstelling zijn ook die tussen eertijljk en oneerlijk, en tussen rein en onrein.

Ook personen bij wie onzekerheid over hun status bestond, leenden zich voor misverstanden en komische situaties, juist omdat zij zich niet in bestaande hiërarchieën lieten indelen. De medicus is een goed voorbeeld, en deze werd ook dikwijls afgebeeld door schilders als Jan Steen. Er is veel gediscussieerd over de vraag of humor subversief is of juist rolbevestigend. Die vraagstelling is echter verkeerd. Veel humor, en dat geldt ook voor de *Anecdota*, is veeleer een verkenning van grenzen en taboes. Van de context hangt af of de betreffende grap al dan niet een subversief karakter heeft. Zeker is wel dat in het mondelinge circuit, waaruit een deel van de *Anecdota* stamt, andere grenzen werden getrokken dan in de gedrukte kluchtboeken.

Dat laatste valt op bij het grote aantal moppen over met name genoemde predikanten en godsdienstige onderwerpen. Tussen humor en religie bestaan van oudsher banden, alleen was daar in het christendom weinig meer van overgebleven dan het carnaval aan het begin van de vasten en de viering van sommige heiligendagen. In zekere zin had humor dezelfde functie als religie: het wegnemen van de angst voor de dood. Daarom waren grappen over medici en doodgravers zo populair en kon er om moppen over de pest worden gelachen. Lachen werd ook beschouwd als medicijn tegen zwaarmoedigheid.

Lachen werd in de zeventiende eeuw echter ook gezien als kwaad-aardig. Duiwels en heksen werden niet voor niets lachend afgeschilderd. Lachen was vaak een teken van afkeuring, uitlachen was een blijk van verachting. Hooggeplaatsten maakten grappen over laaggeplaatsten,

het omgekeerde werd – althans in etiquetteboeken – streng verworpen. Uit de *Anecdota* komt echter een genuanceerder beeld naar voren, en door toepassing van dubbele of zelfs driedubbele bodems worden veel moppen polyïnterpretabel. Soms is niet duidelijk of men nu moest lachen om de knecht die zijn heer te slim af is, of toch om de al-te-slimme knecht.

In veel moppen treedt een scatologisch aspect op de voorgrond. Alles wat met lichaamsexcrementen te maken had, werd steeds meer verborgen. De veranderende normen leidden tot spanning, die zich kon uiteten in een bevrijdend lachen. Hetzelfde geldt voor het thema seks dat in nog meer moppen centraal staat. Ook daar waren de normen aan het veranderen, wat onder meer leidde tot gekuiste versies van tooneelkluchten. Overigens maken juist dezelfde normveranderingen deze humor ook weer gedateerd. Wanneer het referentiekader zich wijzigt, verliest een grap zijn betekenis. Daarom vinden we de scatologische en seksuele grappen van Van Overbeke minder leuk dan sommige andere, die spelen in situaties of refereren aan normen die we nog wel herkennen. In de *Anecdota* komen telkens thema's terug die kennelijk in die tijd humoristische spanning opleverden. Sommige thema's zijn echter opvallend afwezig, zoals de schoonmoedergrap, die een product is van de negentiende eeuw. De schoonmoeder was in Van Overbekes tijd geen factor van betekenis, in tegenstelling tot in het lagere middenklassenmilieu van de twintigste eeuw, waar dit type grap tot volle ontwikkeling kwam. Anderszjids werd omkeringshumor, zo frequent toegepast door Van Overbeke, minder populair in een samenleving waarin formele hiërarchie steeds minder belangrijk werd. Man en vrouw kregen gelijke rechten, kinderen werden serieuzer genomen en knechten en meiden verdwenen uit de huisgezinnen. Met de context verdween een deel van het humoristische potentieel van deze grappen. Sterker nog, er zijn moppen bij Van Overbeke waarvan ons de clou wel altijd zal ontgaan.

De humor van Van Overbeke vond een goede voedingsbodem in de open samenleving van de Republiek. Een tolerant klimaat is gunstig voor de bloei van humor. Volgens sommige historici is humor in dictaturen een belangrijk wapen van verzet. De grenzen van wat politieke toelaatbaar was, worden dan verkend. Die rol moet niet overschat worden, want dictatoriaal geregeerde landen staan als regel niet bekend

om hun uitbundige humor, die eerder gereduceerd wordt tot een onderstroom van protest.

De welvaart van de Republiek voedde een bloeiende humorcultuur. De verspreiding van humorthema's en typen hangt rechtstreeks samen met de verspreiding van cultuur, die weer samenhangt met economische dominantie. Zo kon Italiaanse humor in de zestiende eeuw domineren, Hollandse humor relatief populair zijn in de zeventiende eeuw, Franse humor in de achttiende eeuw, Engelse humor in de negentiende eeuw en Amerikaanse humor in onze tijd. Ook andere landen zagen, net als Nederland, met hun welvaart hun humoristische reputatie verdwijnen. De duidelijkste parallel biedt Spanje, waar de komedie rond 1550 bloeide, maar waar de bevolking al in de tijd van Van Overbeke de naam van overdreven statig en ernstig had gekregen.

Typeerend voor de kringen van Van Overbeke, en opmerkelijk in de zeventiende eeuw, is de deelname van vrouwen aan de conversatie en zelfs aan het schertsen. Ook dat kan hebben bijgedragen tot de relatieve moderniteit van zijn humor. In traditionele humorculturen, zoals thans nog in het Spaanse zuiden, werden vrouwen juist uitgesloten.

Mogelijk heeft Van Overbeke zijn *Anecdota* deels voor publicatie bestemd. Het geld dat er met kluchtboeken te verdienen was, had hij zeker goed kunnen gebruiken. Zover is het nooit gekomen; ze bleven eeuwenlang ongelezen. Van Overbekes gedrukte werken raakten eveneens in vergetelheid. Dit typeert de cultuurslag die toen plaatsvond. Aernouts tijdgenoot, de bekende komediespeler Van Fornenburgh, bekeerde zich kort voor zijn dood tot het hervormde geloof en zwoer het toneelspelen af. Jan Steen overschilderde zijn eigen lach. Nederland raakte zijn reputatie van vrolijke natie kwijt. Het gestadige offensief van predikanten en schrijvers van etiquetteboeken had op den duur succes. De Nederlandse humor verloor haar uitbundige karakter. In de negentiende eeuw keken schrijvers naar Engeland, en kozen eerder voor een ironische toon. Natuurlijk bleven Nederlanders lachen en grappen maken. Maar dat drong nauwelijks meer door tot de beeldvorming. Nederland kreeg de reputatie van een somber land. Daaronder ging het eeuwenlang gebukt.

Sinds kort is dit echter opnieuw aan het veranderen. Of er meer gelachen wordt dan een halve eeuw geleden, is moeilijk te meten. Indicaties zijn er wel. Wie portretfoto's bekijkt, valt op dat mensen vaker

lachend worden afgebeeld. Reeksen klassenfoto's vormen een goede bron: de grens ligt ergens in de jaren vijftig. Natuurlijk zijn er ook te- genkrachten. Toen in rechtszalen een portret van de koningin opge- hangen werd waarop een flauwe glimlach om haar mond speelde, riep dat verzet op: het leek alsof de vorstin spotte met het recht of de ver- dachten uitlachte. Nu hoort men er niemand meer over. Gevoel voor humor wordt thans meer dan ooit gewaardeerd. Nederlandse tekst- schrijvers verkopen hun grappen, net als in de Gouden Eeuw, weer aan het buitenland. En er ontstaan zelfs nieuwe tradities, zoals het vieren van oudejaarsavond door collectief naar het optreden van een cabare- tier op de televisie te kijken. Een herwaardering van de verdwenen hu- mor van de Gouden Eeuw is dan ook op zijn plaats. Tot lering en ver- maak.

Noten

INLEIDING Van gabberij tot mop

1. Koninklijke Bibliotheek, Den Haag (KB) 71 J 29-30, 32-34. Uitgave: Aernout van Overbeke, *Anekdota sive historiae jocosae. Een zeventiende-eeuwse verzameling moppen en anekdotes*, ed. Rudolf Dekker, Herman Roodenburg en Harm-Jan van Rees (Amsterdam: P.J. Meertens Instituut, 1991). Op enkele losse blaadjes wordt een enkele keer gerefereerd aan gebeurtenissen na de dood van Van Overbeke; wellicht heeft een van zijn erfgenamen het materiaal later aange- vuld. In aanmerking komt Aernouts neef Bonaventura van Overbeke, die kunstschilder was, wat de aanwezigheid van enkele recepten voor verf in een zesde deeltje in de reeks verklaart. De citaten uit de *Anekdota* komen uit de tekstuitgave; verwijzingen zijn tussen haken geplaatst, anekdoten over perso- nen kunnen via het register van de tekstuitgave worden teruggevonden. Ik dank voor hun hulp en commentaar Arianne Baggerman, Marijke Barend-van Haef- ten, Jelle Bosma, Willem Frijhoff, Arie-Jan Gelderblom, Désirée Herber, Gert Jan Johannes, Giselinde Kuipers, Machteld Löwenstein, Tineke ter Meer, Mar- leen van der Molen, Harm-Jan van Rees, Paul Schulten, Pieter Spierenburg, Johan Verberckmoes, Mariët Westermann, Frits David Zeiler en de leden van de interdisciplinaire werkgroep Humor. In het bijzonder dank ik Herman Roodenburg, met wie ik de moppen van Van Overbeke heb uitgegeven en en- kele artikelen heb geschreven. Van deze inspirerende samenwerking is in dit boek nog veel terug te vinden.

1 Lachende Hollanders

1. Avner Ziv, ed., *National Styles of Humor* (New York: Greenwood Press, 1988).
2. S.R. Stemmetz, geciteerd in: Bart van Heerikhuizen, 'Het Nederlandse volks- karakter. Sociologen in de jaren dertig en veertig over het Nederlandse volks- karakter', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 6 (1980), p. 643-675. Elders werd een uitzondering gemaakt voor Amsterdammers en joden. Zie: P.J. Meertens

- en Anne de Vries, ed., *De Nederlandse volkskarakters* (Kampen: J.H. Kok, 1938), p. 198 ('De Amsterdammers' door Henri Polak) en p. 494 ('De Nederlandse joden' door J. Leydesdorff).
3. Ludolf Wienberg, *Holland in den Jahren 1831 und 1832* (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1833), p. 129.
 4. J.S. Baristra, 'Onze voorouders door vreemden beoordeeld (Voornl. 18e eeuw)', *Onze Eeuw* 12 (1912) II, p. 58-89, p. 62, citaat uit: *Spectator*; [John Humphries], *A Late Voyage to Holland* (s.l., 1691), p. 32.
 5. Madeleine Marie Gilberte van Strien-Charadonneau, *Le voyage de Hollande. Récrets de voyageurs français dans les Provinces-Unies, 1748-1795* (Gronningen, 1992, diss.), p. 175.
 6. W.A. Ockerse, *Ontwerp tot eene algemeene characterkunde III*. Behelzende het nationaal character der Nederlanden (Amsterdam: Johannes Allart, 1797), p. 43-44, 57, 114-115, 175. Vgl. Willem Frijhoff, 'Het zelfbeeld van de Nederlander in de achttiende eeuw: een inleiding', *Documentatieblad Werkgroep Achttiende Eeuw* 24 (1992), p. 5-28. Vgl. Idem, 'Identiteit en identiteitsbesef. De historicus en de spanning tussen verbeelding, benoeming en herkenning', *BMGN* 107 (1992), p. 614-634.
 7. *Overijsselsche Almanak* 1844, p. 269-273, gecit. in: J. ter Gouw, *De volksvermaaken* (Haarlem: Bohn, 1871), p. 89; Idem, p. 126.
 8. Erasmus, *Lof der zoftheid* (Utrecht/Antwerpen: Het Spectrum, 1969), p. 27.
 9. Lodovico Guicciardini, *Descrittione di tutti i Paesi Bassi*, ed. Bernardina Arisotodemo (Amsterdam: s.n., 1994; 1ste dr. Antwerpen, 1567), p. 172. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1612.
 10. Michael Eytzinger, *Niederländische Beschreibung in Hochteutsch* (Köln: Gerhart von Campen, 1584), p. 32-33.
 11. [Owen Feltham], *A Brief Character of the Low-Countries under the States. Written Long Since. Being three weeks' observations of the vices and virtues of the inhabitants* (Londen, 1652), p. 22. Vertaald als *Batavia of den ontploeyden Hollander beschouwt in een speetreyse van drie weeken na Neederland besonderlijk na Holland* ([Amsterdam]: [Steven Swart], 1684), p. 51. Over deze auteur: Ted-Larry Pebworth, *Owen Feltham* (Boston: Twayne Publishers, 1976). *The Dutch Drawn to the Life* (Londen, 1664), p. 69, geciteerd in: G. Kalf e.a., *Amsterdam in de 17e eeuw*, 3 dln. (s-Gravenhage, 1891-1904), III, p. 19; vert.: J. Brinkman, *Oprechte beschrijving waern alle de Nederlanders, voornamentlijk de Hollanders, haer aert, manier en leven alsmede haer policy naecktelijck wert ontledet* (Delft: Frans Albertsz., 1658).
 12. D.J. Roorda, ed., *Ambassadeur in de Lage Landen. William Temple 'Observations upon the United Provinces'* (Haarlem: Fibula Van Dishoeck, 1978), p. 118-119.
 13. Marijke Meijer Drees, 'Holland en de Hollanders in de zeventiende-eeuwse beeldvorming', *Nederlandse Letterkunde* 1 (1996), p. 57-71.
 14. Johan Huizinga, 'Engelschen en Nederlanders in Shakespear's tijd', *Verzameling de werken II* (Haarlem: Tjeenk Willink, 1948), p. 350-382, p. 357.
 15. *St. Niklaesgiff* (Amsterdam: J. Jacott, 1644).
 16. G.G. Voetius, *Ita asketika sive exercitia pietatis in usum iuventutis academicae nunc edita* (Gorinchem, 1664), cap. vi, 'De lachrymus et opposito risu', p. 222-252, en cap. vi[=vii] 'De praxi et usu', p. 253-288, besproken in: H.M. Posthumus Meyjes, *Geloven en lachen in de historie* (Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1992).
 17. Josias van Houten, *Biegt boeccken der Christenen, dat is een register van de sonden tegen de wet Gods, seer bequaem om tot kennisse zijner sonden te komen, bewerking Gisbertus Voetius* (Utrecht: Willem Clerck, 1660), p. 109, 221.
 18. G. Voetius, *Disputatio de comodiis; dat is twist-redenering van de schou-speelen* (Amsterdam: Jasper Adamsz Star, 1650). Een uitvoerige bespreking van de discussie over het toneel: J. Wille, 'De gereformeerden en het toneel tot omstreeks 1620', in: *Christendom en historie* (Kampen: Kok, 1931), p. 96-169. In *Een kort tractaetje van de danssen* (Utrecht: Willem Strick, 1644) schreef Voetius dat ook dansleraren niet eerlijk zijn (p. 93).
 19. P. Wittewrongel, *Oeconomia Christiana* (Amsterdam, 1655) (herdr. 1661), p. 1102.
 20. Jacobus Hondius, *Swart register van duyssent sonden* (Amsterdam: Gerardus Borstius, 1679), p. 113.
 21. Jacobus Seperus, *Bachus. Den ouden, en huylendaegschen droncke-man* (Gouda, 1665), gecit. in: J.C. van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum: Verloren, 1995), p. 58-59.
 22. G. Vossius, *De theologia gentili et physiologia christiana. sive de origine ac progressu idolatriae* (Frankfurt a.M., 1668), lib. III c.46, c. XLVI, p. 972-977 (1ste dr. 1644).
 23. Gerard Rooijackers, *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen: SUN, 1995), p. 160.
 24. Vgl. Willem Muilman, *Der Christenen sterke troost tot maatiginge van hunne droefheid over het afsterven van hunne geloovige vrienden* (s-Gravenhage, 1746).
 25. Erycius Puteanus, 'Vasten-avonts praetje van Democritus of den lach', in: *Veeleer wonderens wonderbaarelyck lof* (Amsterdam: Samuel Imbrecht/Adam Sneewater, 1664), p. 109-128.
 26. Guiliam Ogier, *De gulsgheyt*, ed. Henri van Straten (Antwerpen: De Sikkel, 1921), p. VI-VII.
 27. Axilius Roos, *Den Amsterdamsche Diogenes of filosofische bloemhof* (Utrecht: François Halma, 1684), p. 101. Over eer: Hans de Waardt, 'Inleiding: naar een geschiedenis van de eer', *Leidschrift* 12 (1996), p. 7-19 (themanummer 'Eer en belediging'); Herman Roodenburg, 'Eer en oneer ten tijde van de Repu-